

**ПОШУКИ НОВОГО ЗМІСТУ ШКІЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА У ФАКУЛЬТАТИВАХ
ТА КУРСАХ НАРОДОЗНАВЧОГО, ГРОМАДЯНОЗНАВЧОГО, ЕТИКО-МОРАЛЬНОГО ТА
ЕКОНОМІЧНОГО СПРЯМУВАННЯ У 90-Х РР. ХХ СТ.**

У статті досліджено процес розвитку змісту шкільного суспільствознавства у факультативах та курсах народознавчого, громадянського, етико-морального та економічного спрямування у 90-х роках ХХ ст. Зроблено висновок, що пошуки в 90-рр. нового змісту шкільного суспільствознавства у факультативах та курсах народознавчого, громадянського, етико-морального та економічного спрямування стали підґрунтям для створення в 2000 рр. системи шкільної, громадянської, релігійної, етико-моральної та економічної освіти. Досвід змістової предметної дезінтеграції дав змогу чітко сформулювати мету, завдання та основні змістові одиниці кожного із зазначених компонентів шкільного суспільствознавства.

Ключові слова: суспільствознавство, народознавство, етика, громадянське.

Постановка проблеми. Сучасні пошуки змістового наповнення шкільних суспільствознавчих курсів актуалізують дослідження історії становлення і розвитку змісту суспільствознавчої освіти 90-х років ХХ ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато теоретичних ідей, положень, цінних фактологічних матеріалів, що об'єктивно характеризують розвиток змісту суспільствознавчої освіти у ХХ ст. містяться в працях радянських і сучасних українських та російських учених-педагогів і методистів: М. Арцишевської, Р. Арцишевського, С. Бабича, Т. Бакки, К. Баханова, Л. Бахмутової, Л. Боголюбова, А. Булди, Л. Бушика, В. Вікторова, К. Джеджули, О. Дятлової, Н. Жидкової, С. Заволоки, В. Загвязинського, Л. Іванової, Д. Карева, В. Комарова, М. Лисенка, В. Мазуренко, В. Мисана, О. Михайличенко, В. Позднякова, О. Пометун, А. Приходько, М. Рапаєвої, Т. Ремех, Т. Самоплавської, І. Смагіна, Ю. Степаненка, О. Удода, П. Уховської, Г. Фреймана, Н. Ярош та ін.

Проте аналіз літератури із зазначеної проблеми дає підстави стверджувати, що вищезгадані праці, торкаючись суспільствознавчої освіти загалом, чи певних її складових, не висвітлюють особливостей підходів до побудови змісту суспільствознавчої (неісторичної) освіти в ХХ ст. на різних етапах її функціонування, не визначають основні тенденції у розвитку цього змісту, чинники, що суттєво впливали на його обсяг, структуру та спрямованість.

Цим і зумовлена **мета нашої статті**, яка полягає в історико-педагогічному дослідженні розвитку змісту шкільного суспільствознавства у факультативах та курсах народознавчого, громадянського, етико-морального та економічного спрямування у 90-х рр. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. В 90-х роках на засадах гуманізації та гуманітаризації шкільної освіти відбулася чергова у ХХ ст. дезінтеграція змісту шкільної суспільствознавчої освіти з оформленням частин змісту в окремі курси і факультативи.

Так, на початку 90-х років на хвилі інтересу до минулого України актуалізувалася необхідність запровадження в загальноосвітніх закладах серед інших суспільствознавчих предметів курсу народознавства. Впровадження народознавства у навчально-виховний процес мало на меті стимулювати пізнавальний інтерес до історії української нації, її культури і побуту, допомогти батькам та вчителям сформувати у дітей національну самосвідомість, сприяти розвитку внутрішньої культури, привчити шанувати та примножувати матеріальні й духовні цінності свого народу та народів, що живуть в Україні [1: 4].

Програма з народознавства для 1-11-х класів була опублікована у 1992 р. У ній зазначалося, що викладання в школі народознавства сприяє формуванню у підростаючого покоління духовності, народної моралі, загальнолюдських цінностей. Визначалося, що *народознавство* – це наука про конкретний народ, особливості побуту і трудової діяльності, національний характер, психологію, світогляд, історико-культурний досвід, здобутки у галузі навчання й виховання, суспільно-державний устрій, населення, традиції, звичаї, витоки й особливості культури рідного краю [1].

Автори-розробники програми (З. Сергійчук – провідний спеціаліст Міносвіти України та С. Кириленко – заступник директора РУМК загальної, середньої та педагогічної освіти) визначали педагогіку народознавства як систематичний творчий пошук, співробітництво сім'ї, школи, громадськості [1: 4]. На їх думку, школа мала не диктувати умови батькам, а діяти з родиною на партнерських засадах у спільній повсякденній виховній роботі.

Зміст народознавства потрібно було розкривати в двох аспектах: пізнавальному та прикладному. Учні мали не тільки одержати науково достовірні теоретичні знання, а й обов'язково навчитися практично застосовувати їх у повсякденному житті.

Зміст нового навчального курсу ґрунтувався на принципах природовідповідності, культуровідповідності, народності.

Природовідповідний принцип стверджує, що виховання дітей дає хороший результат тоді, коли дитина виховується в оточенні рідного, близького, природного середовища і в стосунках дитини і природи – обов'язкова гармонія. Це, передусім, характерно для традиційної календарної обрядовості та звичаєвості, присутне в народних прикметах та повір'ях. Реалізація цього принципу в навчально-виховному процесі вимагала від учителя врахування багатогранної і цілісної природи дитини, знання вчителем розвитку її анатомічних, фізіологічних, психологічних, вікових, статевих, національних та регіональних особливостей.

Принцип культуровідповідності полягав в тому, що у свідомості дітей бажано відродити розуміння такого поняття, як народна культура, бо вона відображає цілісний культурно-історичний шлях народу, зміст його життя. Народна культура включає в себе матеріальну і духовну культуру: народне мистецтво (фольклор, музику, танці), народну мораль. Основу моралі становить совість, честь, правдивість, скромність, працелюбність, звичаї, обряди, народні знання про різні сфери життя (землеробство, медицину, метеорологію). Тому завдання школи – забезпечити наступність в оволодінні зазначеним рівнем культури народу і виховувати учнів відповідно до своєрідності нації та до загальнолюдських цінностей.

Принцип народності виховання полягав у тому, що дитину виховують не абстрактними поняттями, а справами, діями, які спрямовані на розвиток культури і духовності. В Україні принцип народності в шкільну практику вводив ще Г. Сковорода в кінці XVIII ст. Він доводив, що правильне виховання криється в природі самого народу. Тому у дітей рекомендувалося розвивати ті якості, які властиві своєму народові і при цьому використовувати ті багатства, які створив народ. Принцип народності обов'язково мав бути в діяльності початкової школи, в якій закладаються основи особистості.

Автори програми зазначали, що існують кілька підходів до запровадження народознавства в школі: народознавство на уроці, використання народознавчого матеріалу в позакласній, навчально-виховній роботі (гуртки, факультативи та ін.). Останній підхід вони вважали найбільш оптимальним. Уроки народознавства рекомендувалося проводити 1 раз на тиждень, оцінки з народознавства не виставляти.

Пробудження інтересу у дітей до вивчення культури, історії, традицій, обрядів та побуту пращурів і бажання навчити цьому своїх дітей та внуків визнавалося головним завданням вчителя народознавства. Педагогам рекомендувалося застосовувати емоційно-естетичні фактори, які забезпечать виховання та навчання без психологічного тиску на дітей. Визначалося бажаним, щоб процес виховання відбувався в контексті повсякденного життя, у формах і способах, притаманних народному побуту і максимально наближених до потреб та інтересів учнів.

Як засвідчував досвід вчителів-практиків, ефективними методами навчання народознавства були бесіда, інформування, дослідження, розповідь, робота з першоджерелами, запис та вивчення фольклору, складання літопису сім'ї (родоводу, села, міста, краю, держави).

У 1993 р. був оприлюднений проект програми з народознавства для 5-8-х класів загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання (автор Л. Іваннікова). Автор зазначала, що народознавство мусить об'єднати певні відомості з етнографії, фольклористики, діалектології, дати учням найелементарніші знання про народні звичаї, традиції, уснопоетичну творчість, мистецтво, галузі господарства, народні промисли та ремесла, одяг, житло, громадський та сімейний побут, світогляд, вірування, релігію, народну етику та мораль, – тобто висвітлити весь комплекс національної культури [2: 3].

За змістом і структурою програма складалася з трьох основних розділів і вступу, які повторювалися в кожному класі, але з певними змінами.

На вступному уроці в 5-му класі учитель мав ознайомити учнів із предметом народознавства, розповісти про його завдання, потребу відродження культури і звичаїв свого народу, збереження його національних скарбів. Також розповісти про людей – етнографів, фольклористів, краєзнавців, які протягом кількох століть займалися вбиранням та збереженням пам'яток народної культури. Тут же рекомендувалося ознайомити дітей з іменами місцевих ентузіастів-краєзнавців, з експозиціями етнографічних або історико-краєзнавчих музеїв (якщо вони є). Це мало зацікавити дітей, надихнути їх на самостійне збирання фольклорно-етнографічних матеріалів (зразків уснопоетичної творчості, мистецтва, речей, побуту). Це могло бути й домашнім завданням під час підготовки учнів до уроків, на канікули. Тому на вступних уроках в 6-8-х класах обов'язково потрібно було ознайомити дітей з матеріалами, зібраними за літо. Хай їх було б небагато, але зазначалося важливим те, що діти прилучилися до цієї роботи і їх варто відмітити. Урок можна було проводити у формі узагальнюючого підсумкового заняття, де вчитель пригадував із дітьми все вивчене у минулому році, ілюструючи згадані теми відповідно дитячими знахідками [2].

У другій половині 90-х років зміст курсу "Народознавство" був сформований остаточно. Інститут народознавства НАН України став розробником "Концепції вивчення українського народознавства в сучасній національній школі" та "Програми з народознавства для середньої загальноосвітньої школи України" разом з усією дидактичною базою: підручниками, енциклопедіями, методичними матеріалами

тощо. Були підготовлені та вийшли у світ посібники "Українське народознавство" для 1-11 класів, які активно використовувалися педагогами України.

Автори "Концепції вивчення українського народознавства" вважали, що потрібно змінити підходи до вивчення народознавства в усіх типах національної школи в Україні.

1. Потрібно було відмовитись від інформаційно-ілюстративного, пасивно-споглядального принципу, нерідко заглибленого лише в історичну минувшину, що мав місце під час вивчення цього предмета в перебудовчий період. Натомість в умовах державотворення потрібно віддати перевагу принципу активно-пізнавальному, дієвотворчому. Тобто народознавство має вчити молоду людину не тільки оглядатися назад, а й з упевненістю дивитись уперед, розкрити перспективу подальшого розвитку рідної культури в сучасних умовах.

2. Першочерговим завданням визнавалося чітке окреслення змісту поняття "народознавство", яке трактувалося в науковій літературі та в публіцистиці досить неоднозначно. Автори концепції під народознавством розуміли ту галузь гуманітарної науки, яка дає знання про особливості духовної й матеріальної культури народу, нації (етнографічні спільності), що знайшла своє відображення в традиції. Українське народознавство – це знання про традиційний родинний уклад українців, громаду й громадське життя, звичаї й вірування, житло, харчування, одяг, переважні трудові заняття та знаряддя виробництва, про його народне мистецтво, фольклор. Це також знання про усталені норми людського співжиття – про звичаєве право, мораль, етикет, народні знання (засоби народного виховання, народної медицини, метрології, агрономи, гідрометеорології та ін.). Зазначалося, що одним із недоліків вивчення народознавства на середину 90-х років була підміна двох понять – народознавства й українознавства, намагання перевантажити предмет народознавства невластивими йому питаннями, взятими з різних галузей українознавства.

3. Вважалося необхідним уникати дублювання одних і тих самих тем на заняттях із споріднених, а іноді й неспоріднених навчальних предметів чи факультативів.

4. Виходячи з принципу активно-пізнавального, дієвотворчого засвоєння народознавства, рекомендувалося зробити акцент на спрямуванні вікових особливостей школярів, учнівської молоді. Діти, підлітки і юнацтво різняться певними властивостями психіки, здатністю до тієї чи іншої діяльності. Так, добре розвинені чуттєво-емоційна сфера і добра пам'ять молодшого школяра дають можливість засвоїти різноманітні форми, барви, нюанси народного мистецтва в різних його жанрах – народного мелосу, хореографії, фольклору, зокрема дитячого. Однак незначний соціальний досвід змушує обмежити сферу його пізнання рамками найближчого оточення – дому, родини, вулиці, села (міста), свого краю [3]

У другій половині 90-х рр. крім народознавства значний інтерес у педагогів виник до громадянської освіти, оскільки на тлі суспільних перетворень та їх трансформацій у системах освіти важливу роль почало відігравати питання формування громадянина, його громадянської культури, освіченості у правовому, суспільному та політичному полі. Як зазначала П. Вербицька, громадянська освіта передбачає три основні компоненти: пізнавальний (розуміння прав та обов'язків, моральне та критичне мислення, усвідомлення цінностей), сприймальний (емоції, самоповага, відчуття ідентичності й лояльності) та діяльнісно-поведінковий [4].

Значну роль у формуванні змісту нового суспільствознавчого курсу відіграли громадські організації вчителів. Насамперед, Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін "Доба" (зараз – "Нова Доба"), створена у Львові в 1997 р. для сприяння викладання історії, суспільствознавчих дисциплін, зокрема, історії та впровадження громадянської освіти в загальноосвітніх навчальних закладах України.

Розробники кількох варіантів програм і навчальних комплектів з цього предмета декларували, що головною метою громадянської освіти в Україні є створення умов виховання людини, для якої демократичне громадянське суспільство є осередком для розкриття її творчих можливостей, задоволення особистих та суспільних інтересів. Визначальною характеристикою такої людини має бути громадянськість – інтегрована якість особистості, яка дає можливість відчувати себе морально, соціально і юридично дієздатною і захищеною. Громадянськість передбачає усвідомлення власної ролі в житті суспільства, активне прагнення до його вдосконалення відповідно до демократичних норм і цінностей.

Вагомий внесок у розвиток наукових засад змісту громадянської освіти і виховання здійснила О. Сухомлинська. У публікаціях "Ідеї громадянськості й школа в Україні", "Про стан теорії і практики виховання в освітньому просторі України", "Цінності у вихованні дітей та молоді: стан розробленості проблеми" вчена ґрунтовно дослідила засадничі положення громадянської освіти і сутність громадянськості.

Результатом пошуків науковців, методистів, учителів у галузі громадянської освіти стала Концепція громадянського виховання дітей і молоді, затверджена у квітні 2000 року Постановою Президії Академії педагогічних наук.

Науковий колектив, який очолила О. Сухомлинська, при розробці "Концепції громадянського виховання дітей і молоді" (2000) стверджував, що громадянська освіта – це навчання людей того, як жити за умов сучасної держави, як дотримуватися її законів, але водночас і не дозволяти владі порушувати їхні

права, домагатися від влади задоволення їхніх правомірних потреб, як бути громадянином демократичного суспільства [5: арк. 86].

Автори Концепції громадянського виховання дітей і молоді поняття "громадянська освіта" розуміли як складову громадянського виховання. Водночас поняття "громадянське виховання" дослідники трактували як формування громадянськості – інтегративної якості особистості, що дає можливість людині відчувати себе морально, соціально, політично та юридично дієздатною та захищеною. При цьому зазначалося, що громадянська освіта пов'язана з формуванням соціально-політичної компетентності особистості у суспільній сфері, яка передбачає, політичну, правову та економічну освіченість, здатність керуватись відповідними знаннями в умовах кардинальної перебудови суспільства [5: арк. 86].

У 1992 р. була здійснена спроба удосконалити зміст радянського навчального курсу "Етика і психологія сімейного життя". Як зазначалося у програмі – це єдиний предмет, де органічно поєднуються філософські, історичні, психологічні та медичні аспекти підготовки до сімейного життя [6].

Курс рекомендувалося вивчати у 10 (11)-у класі за рахунок часу, що виділявся на шкільний компонент. Програма включала такі розділи: 1. Філософське осмислення кохання в історичній перспективі. 2. Основи сексології. 3. Психологія особистості. 4. Психологія взаємовідносин. 5. Шлюб. Сім'я. Діти.

Метою та завданнями курсу визначалися:

- забезпечити засвоєння учнями основних філософських категорій з курсу в їх історичному та логічному розвитку;
- сформувати розуміння діалектичного характеру суспільних процесів та явищ, ролі та місця людини як соціальної істоти;
- домогтися розуміння необхідності формування здорового способу життя як комплексу фізіологічних, соціальних, психологічних аспектів поведінки;
- здійснювати гігієнічне та статеве виховання в нерозривному зв'язку з моральним вихованням;
- продовжувати статоворольове виховання, яке допоможе формуванню психології чоловіка та жінки;
- підготувати відповідальне ставлення до подружнього життя;
- домогтися розуміння практичного значення знань про шлюб та сім'ю в майбутньому житті [6].

Але впровадження цього курсу як факультативного призвело до його "вимивання" з навчальних планів шкіл у другій половині 90-х рр. у ході реформування освіти. Значення "Етики і психології сімейного життя", на нашу думку, полягало у тому, що цей курс частково став підґрунтям для розробки і введення у 2005 / 2006 навч. році в навчальний план школи нового навчального предмету – "Етика", який почав викладатися у 5-6 класах. Основною метою зазначеного предмета стало створення умов для формування моральних цінностей і орієнтирів особистості, моральної культури і культури поведінки учня.

З 1992 року, як реалізація ініціативи "знизу", переважно в областях Західної України почали викладати курс за вибором "Основи християнської етики". На початку не було розроблених ні навчальних програм, ні посібників. Поступово практика викладання предмету поширилася практично на всю територію України, але нормативно залишалася незакріпленою. Така ситуація, передусім, була пов'язана з конституційно та законодавчо закріпленим в Україні відділенням церкви від держави та школи. Поставали й питання про методичне забезпечення та фахівців, які їх викладатимуть предмет, оскільки досить широко розповсюджена практика запрошення священнослужителів або монахинь була невиправданою для світської школи.

Проте, через зацікавлення громадськості, зміну світоглядних орієнтирів держави та реформування системи освіти у 2005 р. було створено комісію для розробки концептуальних засад змісту цього предмету. За поданням комісії у 2006 р. у постанові Колегії Міністерства освіти і науки України зауважувалось, що програма курсу "Основи християнської етики" має акцентувати на традиційних для України християнських духовних, моральних і культурних цінностях, поглибленому вивченню Біблії як однієї із фундаментальних основ християнського світогляду [7]. Водночас передбачалось інформування учнів про основи духовності, моралі та культури інших світових релігій.

Суспільствознавча освіта у 90-ті рр. поповнювалася також курсами економічного спрямування. У 1995 р. як предмет за вибором (шкільний компонент) або факультативний курс для учнів 9-х класів середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів впроваджувалися "Основи сімейної економіки та малого бізнесу" [8].

Обґрунтування такого курсу пояснювалося необхідністю істотних змін у підготовці учнів України в умовах переходу до ринкових відносин. Закінчуючи неповну середню школу, вони повинні були знати основи економіки, вміти розбиратися зі статтями сімейного бюджету й оперувати такими поняттями, як "ціна товару", "собівартість" та "рентабельність". Закінчивши дев'ятий клас, учні мали бути готовими до аналізу впливу мікро- та макросередовища на доходи і витрати сім'ї. Їх не повинні дивувати такі поняття, як "акція", "облігація", "фінанси", "страховий поліс" та інші атрибути ринкової економіки. Всі ці знання та необхідні навички і надавав курс "Основи сімейної економіки та малого бізнесу".

До 50-х років у розвинутих країнах економіка сім'ї не вивчалась, але наприкінці ХХ ст. цей напрям економічної науки став одним із пріоритетних. Завдячуючи роботам відомого американського

економіста Г. Беккера, який отримав за розробку зазначеної проблеми Нобелівську премію, економіка сім'ї почала вивчатися в розвинутих країнах на всіх рівнях: від середньої школи до академічних установ. Знаючи економічну поведінку сімей, можна прогнозувати її розвиток та вплив на економіку країни.

Очевидно, що обмеженість економічних ресурсів ставить на порядок денний формування раціональної поведінки всіх членів будь-якої сім'ї в Україні.

Навчальна програма пропонувала учням інформацію про методи раціональної економічної поведінки в сім'ї, наближувала їх до розуміння складних економічних проблем в Україні [8]. Вивчення "Основ сімейної економіки та малого бізнесу" як предмета шкільної програми мало значно посилити інтерес учнів до вивчення економіки загалом, сформуванню у них нове, ринкове, економічне мислення, сприяти подоланню споживацької поведінки частини учнів у сім'ї, в школі, націлювати їх на пошук додаткових доходів для своєї сім'ї. Все це відповідало принципам, закладеним в "Концепції неперервної освіти з економіки", затвердженій Міністерством освіти України в 1993 р.

Висновки. Отже, пошуки в 90-ті рр. нового змісту шкільного суспільствознавства у факультативах та курсах народознавчого, громадянського, етико-морального та економічного спрямування стали підґрунтям для створення в 2000 рр. системи шкільної громадянської, релігійно-етичної, етико-моральної та економічної освіти. Досвід змістової предметної дезінтеграції дав змогу чітко сформулювати мету, завдання та основні змістові одиниці кожного із зазначених компонентів шкільного суспільствознавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Сергійчук З. Програма з народознавства для 1-11-х класів / З. Сергійчук, С. Кириленко // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1992. – № 24. – С. 3–15.
2. Іваннікова Л. Програма з народознавства для 5-8-х класів загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання / Л. Іваннікова // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1993. – № 3. – С. 3–24.
3. Концепція вивчення українського народознавства в сучасній національній школі // Освіта України. – 1997. – № 10. – С. 14–19.
4. Вербицька П. В. Організаційно-педагогічні засади громадянської освіти старшокласників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / П. В. Вербицька. – Київ, 2000. – 19 с.
5. Науковий архів Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, оп. 13, спр. 1, арк. 86–88.
6. Програма курсу "Етика та психологія сімейного життя" для 10 (11)-го класу загальноосвітніх шкіл // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1992. – № 21. – С. 19–29.
7. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Основи християнської етики. 1–11 класи. – Острого: Видавництво Національного університету "Острозька академія", 2010. – 160 с.
8. Карлін М. І. Експериментальна програма "Основи сімейної економіки та малого бізнесу". 8–9 класи / М. І. Карлін // Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. – К. : "Перун", 1998. – С. 3–16.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Sergiychuk Z. Programa z narodoznavstva dlya 1-11-kl klasiv [The Programme on Folk Studies for Pupils of the 1-11th Grades] / Z. Sergiychuk, S. Kirilenko // Informatsiynyy zbirnyk Ministerstva osvity Ukrayiny [Informational Collection of the Ministry of Education of Ukraine]. – 1992. – № 24. – S. 3–15.
2. Ivannikova L. Programa z narodoznavstva dlya 5-8-kl klasiv zagalnoosvitnikh shkil z ukrainskoyu movoyu navchannya [The Programme on the Folk Studies for the 5-8th Grades of Comprehensive Schools with the Ukrainian Language of Learning] / L. Ivannikova // Informatsiynyy zbirnyk Ministerstva osvity Ukrayiny [Informational Collection of the Ministry of Education of Ukraine]. – 1993. – № 3. – S. 3–24.
3. Kontsepsiya vyvchennya ukrainskogo narodoznavstva v suchasniy natsionalniy shkoli [The Conception of Learning of the Ukrainian Folk Studies in the Modern National School] // Osvita Ukrainy [Education of Ukraine]. – 1997. – № 10. – S. 14–19.
4. Verbytska P. V. Organizatsiyno-pedagogichni zasady gromadyanskoï osvity starshoklasnykiv [Organizational Pedagogical Bases of the Senior Pupils' Civil Education] : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenya kand. ped. nauk : spets. 13.00.01 "Zagalna pedagogika ta istoriya pedagogiky" / P. V. Verbytska. – Kyiv, 2000. – 19 s.
5. Naukovyy arkhiv Zhytomyrskogo oblasnogo instytutu pislyadyplomnoi pedagogichnoi osvity [The Scientific Archive of the Zhytomyr Region Institute of the Postgraduate Education], op. 13, spr. 1, ark. 86–88.
6. Programa kursu "Etyka ta psykholohiia simeynogo zhyttya" dlya 10 (11)-go klasu zagalnoosvitnikh shkil [The Programme of the Course "Ethics and Psychology of the Family Life" for the 10-11th Grades of the Comprehensive Schools] // Informatsiynyy zbirnyk Ministerstva osvity Ukrayiny [Informational Collection of the Ministry of Education of Ukraine]. – 1992. – № 21. – S. 19–29.
7. Navchalna programa dlya zagalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv. Osnovy khrystyianskoy etyky. 1–11 klasy [The Educational Programme for the Comprehensive Educational Establishments. Bases of the Orthodox Ethics. 1–11 Grades]. – Ostrog : Vydavnytstvo Natsionalnogo universytetu "Ostrozka akademiya", 2010. – 160 s.
8. Karlin M. I. Eksperymentalna programa "Osnovy simeynoyi ekonomiky ta malogo biznesu". 8–9 klasy [The Experimental Programme "Bases of the Family Economics and Family Business". 8–9 Grades] / M. I. Karlin // Programy dlya zagalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv [Programmes for the Comprehensive Educational Establishments]. – K. : "Perun", 1998. – S. 3–16.

Матеріал надійшов до редакції 19.03. 2014 р.

Арешонков В. Ю. Поиски нового содержания школьного обществоведения на факультативах и курсах народоведческого, граждановедческого, этико-морального и экономического направления в 90-х гг. XX ст.

В статье исследован процесс развития содержания школьного обществоведения на факультативах и курсах народоведческого, граждановедческого, этико-морального и экономического направления в 90-х гг. XX ст. Сделан вывод, что поиски в 90-х гг. нового содержания школьного обществоведения на факультативах и курсах народоведческого, граждановедческого, этико-морального и экономического направления стали основанием для создания в 2000 гг. системы школьного, гражданского, религиоведческого, этико-морального и экономического образования. Опыт содержательной предметной дезинтеграции дал возможность четко сформулировать цель, задания и основные содержательные единицы каждого из упомянутых компонентов школьного обществоведения.

Ключевые слова: обществоведение, народоведение, этика, граждановедение.

Areshonkov V. Yu. Searches of the New Contents of School Civics on the Additional Courses and Courses of the Ethnographic, Civil, Ethical and Moral, Economical Direction in the 90-ies of the XX Century.

The article studies the process of the contents development of the school civics on the additional courses and courses of the ethnographic, civil, ethical and moral, economical direction in the 90-ies of the XX century. It is concluded that searches in the 90-ies of the new contents of the school civics on the additional courses and courses of the ethnographic, civil, ethical and moral, economical direction have become the basis for the creation of the system of the school, civil, religious, ethical and moral and economical education in 2000. The experience of the content subject disintegration has given the opportunity to formulate precisely the goal, tasks and leading content units of each mentioned components of the school civics.

Key words: social science, ethnography, ethics, civics.